

K.KARIMOV'TIŃ «AĞABIY» ROMANÍDA SINONIM HÁM ANTONIMLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Usnatdinov Abdirasul Nasiratdin Uli

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15518883>

Annotaciya. Bul maqalada Qaraqalpaq jazıwshısı K.Karimovtıń “Ağabiy” romanında Antonim ham sinonim sózlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri berilgen. Jazıwshınıń romanda antonim ham sinonim sózlerdi qollanıw stili, ózgeshelikleri mısallar tiykarında talqılانған.

Tirek sózler: Atliq, kelbetlik ham feyil sózlerden jasalğan antonimler.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АНТОНИМОВ И СИНОНИМОВ В РОМАНЕ К. КАРИМОВА «АГАБИЙ»

Аннотация. В данной статье рассматриваются уникальные особенности использования антонимов и синонимов в романе «Агабий» каракалпакского писателя К. Каримова. Анализируется авторский стиль и своеобразное применение антонимов и синонимов в произведении с приведением примеров.

Ключевые слова: антонимы, образованные от существительных, прилагательных и глаголов.

THE DISTINCTIVE USE OF ANTONYMS AND SYNONYMS IN K. KARIMOV'S NOVEL “AGABIY”

Abstract. This article examines the unique features of the use of antonyms and synonyms in the novel Agabiy by the Karakalpak writer K. Karimov. The author's style and the distinctive application of antonyms and synonyms in the work are analyzed with examples.

Keywords: antonyms formed from nouns, adjectives, and verbs.

Kórkem shıǵarma ushın sóz mánilerine tiyisli jaǵdaylardıń biri sózdiń sinonimlik mánileri bolıp esaplanadı. Sonıń ushın da tilimizde mánilik jaqtan bir-birine jaqın sózlerdiń toparı kóp. Biraq sol mániles sózlerdiń ózine tán ózgesheligi, ayırıqshalıǵı bolatuǵınlıǵı sózsiz. Bunday sinonimlik mániler shıǵarma tiliniń kórkemligin hám obrazlardıń ózinsheligin támiyinlewde úlken áhmiyetke iye boladı [1].

K.Karimovtıń dóretiwshiligi óziniń milliy ózgesheligi menen ayrılıp turadı. Onıń shıǵarmaları qaraqalpaq tiliniń bay leksikalıq baylıǵınan sheberlik penen paydalana alıwı menen stillik jaqtan ózgeshelikke iye. Mısallar: Al, Qulmannıń hayalı bolsa júregindegi *dárt hásiretlerin* tili arqalı tóger, biraq kókiregi jeńillesiwdiń ornına *dárt* penen beterirek tolar edi (I, II, 109-bet). Jaz boyı mıs qaynaǵan ıssılardıń izi úzilmeytuǵın Qızılqum sahrasında ósken hárбір *shóp*, hárбір *giya* ilajı bolsa suwǵa jaqınraq jerge ósiwge umtıladı (I, II, 186-bet). Álqıssa birew *dáwletli*, *dańqlı*, *abıraylı* adamdı kórip, “hey, ol da ózime uqsalğan adam eken ǵoy” dep qoya qalar (I, II, 228-bet). Ákesiniń dawısında *ashıw*, *qáhár* ya *ǵazep* joq edi (I, II, 266-bet).

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı *dárt* – *hásiret*, *shóp* – *giya*, *dańqlı* – *abıraylı* – *dáwletli*, *ashıw* – *qáhár* – *ǵazep* sózleriniń mánileri bir-birine jaqın. Degen menen bul sózler jazıwshı tárepinen eki mánilik ottenok penen qollanıp tur hám bir-biri menen mánilesligi boyınsha birlesip kele aladı. Biraq olardıń ulıwma mánisi ortaқ bolǵanı menen birewinde bar máni ayırıqshalıǵı ekinshisinen tabılmaytuǵını ózinen-ózi belgili bolıp turganday seziledi.

Tilinizdegi sinonimlerdi mánisi jaǵınan bir-birine jaqın bolǵanı menen olardı qálegen jerde almastırıp qollanıp kete beretuǵın sózler dep qarawǵa bolmaydı. Olar tek bir-biri menen bir mánilesligi jaǵınan birlesip keletuǵın bolsa, al olar ushın ulıwma máni ortaǵ bolǵanı menen olardıń hárbiri ózinshe ózgeshelikke iye bolıp otıradı. “Aǵabiy” romanındaǵı bazı bir sózler qálegen orında da bir-biriniń sinonimi bolıp kele beredi. Olar jeke turǵanda da, tekst ishinde de sinonim bolıp turatuǵınlıǵı sezilip turadı. Mısallar: Iyinlerinen Qarataw kibi zil bolıp basqan erksizlik penen belgisizlik júgi alıp taslanǵan, olar endi qustay *erkin*, qustay *azat* edi (III, 12-bet). Qulımbettiń úyine barıp edi, ekewiniń de sóziniń bası quwıspadı, shaması kókireklerinde bir-birine degen *ádawat*, *dushpanlıq* otları tutanıp tarqastı (III, 40-bet). Almaǵan *óshi*, qaytpaǵan *qastı* bardur birewde! (III, 160-bet). Qaydan kelgenin bilmeydi, birden “bul átirapta ań kóp bolsa kerek” degen *oy* sap ete qaldı da, ol *qıyalında* órshiy-órshiy balanı jıllı ornınan turıwǵa májbúrledi (I, II, 7-bet). Qanday *biyǵam*, *táshwishsiz* kúnler edi (I, II, 29-bet). Máselen, túlkini *hiyleker*, *sum* dep jiyi-jiyi aytamız (I, II, 38-bet). Biy sarayǵa kóp márte kelgen, sol ushın bul jerdiń *tártip-intizamın* da biledi (I, II, 56-bet). Bizdi *alla* aldında gúnakar qılmań, tóbemizde *quday* bar, eki iynimizdegi eki perishte bar, inshalla bunısız da isimiz *allanıń* járdeminde pite berer (I, II, 59-bet). ... Sol kúni hámme *quwanışlı*, *shaddı-qorram*, Taǵabergen seyistiń kóp jıllardan berli kúlki ne ekenin bilmegen júzinen biy kúlki kórgen edi (I, II, 68-bet). *Basın* kótermey biydiń sózin maqullap otıra berdi. *Gellesinde* bir sawal shır gúbelek aylanar: “Ne qılıw kerek?. Uslap beriw kerek pe? Joq, qash dep aytıw kerek pe? (I, II, 100-bet).

Mısallarda keltirilgen *erkin* – *azat*, *ádawat* – *dushpanlıq*, *óshi* – *qastı*, *oy* – *qıyal*, *biyǵam* – *táshwishsiz*, *hiyleker* – *sum*, *tártip* – *intizam*, *alla* – *quday*, *quwanışlı* – *shaddı-qorram*, *bas* – *gelle* sinonim sózleri jeke turıp ta sinonim bola aladı. Al, romanda qollanılǵan geypara sózler tek anaw yamasa minaw konteksttiń ishinde belgili bir mánisinde ǵana ekinshi sóz benen sinonim bola aladı. Mısallar: Qullası tartınbasın, *awılǵa* qaytsın, *elge* qaytsın (I, II, 76-bet). Kimnińdur mehribanlıǵına, *tásellesine*, *jubatıwlarına* kewli mútáj edi (III, 15-bet). Durıs, *bendeniń*, urısta qolǵa túsken *tutqınnıń* janına kim qural ilip, mine al, dep qoyar edi? (I, II, 138-bet). Sháhár kem-kemnen átirapqa en jayıp, *tolısıp*, *keńeyip* hám *bayıp* barar edi (I, II, 277-bet).

Mısallarda keltirilgen *awılǵa* – *elge*, *tásellesine* – *jubatıwlarına*, *bendeniń* – *tutqınnıń*, *tolısıp* – *keńeyip* – *bayıp* sózleri kontekstlik mánileri tiykarında óz ara sinonim esaplanadı.

Tilimizdegi sinonimler jasalıwı jaǵınan kóp ǵana ishki zańlılıqlarǵa iye. Sinonimlerdiń ádewir bólegin frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler quraydı. “Aǵabiy” romanında da frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalǵan sinonimler kóp qollanılǵanlıǵınıń gúwası bolamız. Bunday sinonimlerdiń ayırıqshalıǵı jay sózlerge qaraǵanda ótkir seziledi. Mısallar: Berkinbay keshirek úylengen edi, buǵan, álbette, *qolı qısqalıǵı*, *kambaǵallıǵı* sebepti boldı (III, 157-bet). Qattıraq shıqqan dawıstan sawdager *shorship ketti*. *Seskengenligin* jasırmaq ushın oń qolınan juwan barmaqları menen shoq saqalın tutamladı (I, II, 210-bet). “Ele *suw júrek*, *qorqaq* pa ediń Paydalı?!” dep oyladı Sırım (I, II, 414-bet). Balanıń kóringen izden qorqqanınan arı kelip, ózine *ızalandı* (I, II, 11-bet). Tik ayaqta turıp uyqılay beretuǵın jılqı kibi ol da kózlerin jumbastan, *harıp-sharshaǵan* sanasına hám *haldan tayǵan* denesine quwat beretuǵın uyqıǵa ketti me eken? (I, II, 104-bet). Awılǵa kelgennen keyin qádimgidey *qolı ashıqlıǵın* dawam ete berdi (III, 44-bet). Basın qasıp oylanıp turǵan Xalmurat inisiniń sózi qamshı boldı ma, ya óziniń

saqiylığı oyandı ma, meniń de shúlen qazan tarqatqanı bolsın, dep suwıq demin aldı (III, 238-bet).

Berilgen misallardağı jeke sózler menen sinonimlik qatnasta kelgen frazeologizmlardıń emocionallıq mánisi jay sózden bolǵan jubaylardıń mánisine qaraǵanda oǵada ótkir ekenligi belgili. Sonlıqtan da “Aǵabiy” romanında frazeologiyalıq sinonimler ayırıqsha orın iyeleydi. Sol arqalı jazıwshı aytayın degen pikiriniń obrazlılıǵına erisken. Frazeologiyalıq sinonimlerde absolyut sinonimiya bolmaydı. Mánisi óz ara teppe-teń keletuǵın frazeologiyalıq sinonimler tilde az ushırasadı.

“Aǵabiy” romanında qollanılǵan sinonim sózlerdi izertlew nátiyjesinde frazeologiyalıq sinonim sózler kóplep ushırasatuǵınlıǵı jáne de avtor kontekstli sinonimlerden sheber qollanılǵanıń gúwası bolamız. Sinonimlerdi qollanıw arqalı shıǵarmanıń tillik ózgeshelikleri, mánilik jaqtan ótkirliǵı ele de artqan.

Antonimler hárqanday tildıń sózlik quramında belgili orındı iyeleydi. K.Karimovtıń tariyxıy romanlarında antonim sózler de ushırasadı. Romandağı antonimler tiykarınan adamnıń minez-qulqı, háreketi, hal-jáǵdayı, orın, waqıt, keńislik hám abstrakt túsiniklerdi ańlatıw ushın qollanılǵan. Olar tómendegi sóz shaqaplarınan jasalǵan:

1. Atlıq sózlerden jasalǵan antonimler. Qaysı xalıqtıń tilin alıp qarasaq ta, olarda atlıq sózlerdiń oǵada kóp ekenligin kóremiz. Qaraqalpaq tilinde de atlıqlardıń sanı kóp. Atlıqlar quramında antonimiya qubılısı kóplep ushırasadı. Shıǵarmada qaraqalpaq tilindegi atlıqlardan jasalǵan antonimlerdi leksikalıq mánisi jaǵınan tómendegidey toparlarǵa bólip úyrendik.

a) Adamlardıń psixologiyalıq jaǵdayına, minez-qulqına hám t.b. baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan payda bolǵan antonimler. Mısalı: Qıyalında janlaǵan súwretler gá *quwanışqa* bóler, gá *qayǵı-ǵamǵa* batırar, gá ǵázepten qaltıratpa tiygizer edi (I, II, 75-bet). Shaması, *dozaq* penen *beyish* jóninde aytpaqshı edi, orınsız bilip irkildi (III, 145-bet).

b) Adamlardıń óz ara múnásibetin, fiziologiyalıq halatların ańlatıwshı atlıqlardan bolǵan antonimler. Mısalı: Al inim, qaydan júrgen adamsań, *dospısań*, *dushpanbısań*? (I, II, 65-bet). Ol *ólimnen* qorqqas, *ómirge* de tis-tırnaǵı menen jabıspas, biraq dushpanlar qolına túsip qorlanıwǵa da tabı joq, sol ushın bul jerden ketiw háreketine kiristi (I, II, 82-bet).

s) Waqıtlıq máni bildiriwshı túsinikler menen baylanıslı bolǵan atlıqlardan jasalǵan antonimler. Mısalı: ...jılına on qoy ushın balaları menen birge *qıstıń* qaqaman suwıǵında, *jazdıń* mıs qaynaǵan ıssısında, qarlı boranlar menen selli jamǵırlarda “shopan ólgende tınadı” degendey, hesh tının bilmey qoy baqqanına heshqashan nalıp kórmegen (I, II, 45-bet).

ǵ) Keńisliktegi táreplerge baylanıslı túsiniklerdi ańlatıwshı atlıqlardan jasalǵan antonimler. Mısalı: Úsh uyqılaǵanda túsine kirmegen jerler, kerek deseń Jappas Qulshı biy aytqan mákanlar dúnyanıń *arqasında ma*, *qublasında ma*, *shıǵısı ya batısında ma*, qa tárepte jaylasqanınan da biyxabar (I, II, 170-bet). Bolıs dán bazarınıń *basınan* kirip, *ayaǵınan* shıqtı (III, 59-bet).

d) Jınıslıqtı, tuwısqanlıqtı hám dene múshelerin ańlatıwshı atlıqlardan bolǵan antonimler. Mısalı: Degen menen qırq jasqa endi ayaq basqan Bektemirdiń tamirlarında *erkektiń* qanı qaynap tasar, otız jaslarǵa endi kelse de *er adam* menen jasaw lázzetin tatıp úlgergen *hayaldıń* júzlerine qan juwırıp, ot jarıǵında jalt-jult etip oynaǵan kózlerinde qumarlıq otı tutanǵanı ayqın sezilip qaldı (I, II, 260-bet).

2. *Kelbetlik sózlerden jasalgan antonimlar.* Kelbetlik sózlerde antonimlik qubılıslar da ushirasadi. Romanda qollanilgan antonimlar kobinese adamlardın túrlishe hal-jagdayın, minez-qulqın, hár qıylı belgilerin, adamlarda tábiyiy túrde júzege keletúgın belgilerdi, fiziologiyalıq jagdaylardı bildiriwde qollanılğan. Mısallar: Endi qasqırđın *óli-tirisin* anıqlaw payıtı kelgen edi. (I, II, 43-bet). Biri *arıq* dese, biri *semiz* dedi, qullası állenemirde keregi bólip alındı (I, II, 198-bet). *Pákene* girlep, daw shıǵarmaqshı edi, balalardıń ishindegi eń *boyshańı* arashaladı (I, II, 199-bet). *Qısqa* hám *uzaq* bazar kúnleri Kegeyli kópiri arqalı arqa batıstan, Qasqa jol arqalı arqa tárepten lek-lek bazarshılar keletúgın boldı (I, II, 277-bet).

Mısallardaǵı *óli-tiri*, *pákene-boyshańı*, *arıq-semiz*, *uzaq-qısqa* sózleri qarama-qarsı mánilerdi ańlatıp kelgen.

3. *Ráwish sózlerden jasalgan antonimlar.* Shıǵarmada házirgi qaraqalpaq tilindegi ráwishlerden jasalgan antonimlerdiń leksikalıq mánisi jagınan tómendegidey túrleri ushirasadı:

a) Bolıp ótken háreket yamasa belginiń waqtın bildiriwshi ráwishlerden jasalgan antonimlar. Mısallar: Kóshtiń *aqsham* qonıp, *tańda* jolǵa túsip segbir tartıp kiyatırǵanına bir hápte boldı, kólikler sharshaǵan, adamlar da boldırǵan edi (I, II, 6-bet). – *Bıltır, bıyl* qar-jamǵır tapshı bolmadı ma? (I, II, 51-bet). Oylandıratuǵın toǵız jıldan berli heshkim, kerek dese Qulshı biydiń ózi de seyistiń tıp-dáregın bilmeydi, bir *túnde* kelip edi, bir *kúnde* ǵayıp boldı (I, II, 97-bet). *Kúndiz* uyqlap, *aqsham* malǵa qarańlar (I, II, 24-bet).

á) Is-hárekettiń iske asıw ornın, baǵdarın bildiriwshi ráwishlerden jasalgan antonimlar. Mısalı: Quwanışların jasıra almay, áke *aldında*, bala *ızinde*, olardıń sońında turpatı eki jasar tanaday keletúgın kesik qulaq Bóribasar, gúnkildesip kele berdi (I, II, 16-bet). Qanday da bir ishki tuyǵı menen seyistiń usı átirapta *alıs* emes, al *jaqın* jerde panalap turǵanın sezer edi (I, II, 102-bet).

b) Hárekettiń muǵdarlıq belgileri menen baylanıslı bolǵan ráwishlerden jasalgan antonimlar. Mısalı: Shaması bárinızde de *az ba*, *kóp pe* egislik jer bar, solay ma? (I, II, 274-bet). Sháhár tort-bes shaqırımnan *zıyat* bolsa zıyat shıǵar, biraq *kem* emes (III, 71-bet).

4. Feyil sózlerden jasalgan antonimlar. Shıǵarmada feyillerden jasalgan antonimlerdiń leksikalıq mánisi boyınsha tómendegidey toparlarǵa bólip qaradıq.

a) Qarama-qarsı baǵdardaǵı háreketti sáwlelendiriwshi feyil antonimlar. Mısalı: *Qashqan* da, *quwǵan* da alla deydi”, degendey táwekel at shaptırıp baratır (I, II, 25-bet).

b) Adamlardıń ruwxıy halatın sáwlelendiriwshi feyillerden jasalgan antonimlar. Mısalı: Bul názerden jigittiń juregi *shadlandı* ma, *qapalandı* ma, onı ózi túsine almadı, biraq ornınan qozǵalıp, misli tómén túsip ketkendey boldı (I, II, 269-bet). Erin aman kórip turǵanlıǵı ushın *quwanıp* pa, *ǵá jılap*, *ǵá kúler* edi (I, II, 325-bet).

Antonimlerdiń shıǵarmada qollanılwı, onıń tillik ózgeshelikleriniń ele de kórkem etip beriliwine xızmet qılǵan.

Leksemalardıń semantika-stilistikalıq ózgesheligi sonnan ibarat, shıǵarmada qollanılǵan sózlerdiń kóp mánililigi, sinonim, antonim, omonim hám frazeologizmlerdiń ishinde jazıwshınıń jeke ózgesheligine tiyisli birlikler de ushirasadı. Bul sózler jazıwshınıń sóz qollanıwdaǵı sheberligin kórsetedi.

PAYDALANILGAN ADEBIYATLAR

1. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликлери. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – Б. 61
2. Каримов К. Ағабий. Тарийхый роман. I, II китаплар. – Нөкис: Билим, 2017. – Б. 476.